

Генарчу а, хийрачу а махкахь...

(Дагалецамаш)

Бевзаш боцу генарчу, шийлачу махкахь, 1944 шарахь д'адохийначу вайн къоман хилла дахаран суртх'оттадо Махаева Жавжана х'етахь ша хиллачу, гуттар а мацаллица к'ийсам латто дезначу беран б'аьргашца.

Махках даьхча, колхозе балха ца йоьдуш, цахь сецира тхан нана Жоврат. Ша а тлехь, тхо ворхI адаман дахар а, кхиэл а цуьнан карахь, цунах тешна яра хIинца. Юьртахь МТС-хь (Машино-тракторни станци) болх беш а волуш, юкъяраIойлехь (общежитехь) шен вешиций, кхаа йишиций Iаш вара тхан дешича Дода. Да я нана а дацара церан. Нана, хIара пхи бер кегий долуш, еллера. Да эзар исс блей ткъе ткъеесналIачу шарахь Iедало, хIунда вуьга а ца дуьйцуш, дIа а вигина, кхин цунах дерг а ца хууш, тIепаза вайнера. ХIинца-м хIорш дикка бакхий бара, делахь а, массо а нохчий санна, хала бохкуш бара-кх хIорш а. Кхин тIетовжа а, кхин гIо деха а стаг вацара Жовратин кху сохьта.

Жоврата, Дода волчу юьрта а яхана, цуьнга дIадийцира тхоьгахь долу хьал а, кхин шен, цу колхозехь Iаш мел ю, балха яхан йиш цахилар а, ткъа ша балха ца яхача, тхо ворхI адам мацалла лийриг хилар а.

Додас цу колхозе а веана, тхо а ша Iачу дIадигира. Тхой, ДодагIеран доьзаллий боцург, кхин цхьа доьзал а бара цу чохь Iаш. Ткъех адам дара тхо оцу цхьана чохь Iан дезаш дерг.

Кху чохь мел дукха адамаш делахь а, Жовратта-м йоккхаш яра тхо кхуза схьадалийна.

ХIинца коьртаниг болх карор дара. Цхьа-ши кIира а дIаделира болх ца карош. Тхо чIогIа меца дара. Цул совнаха, тхуна бераш лийчо а, я корта била а, тIера хIума йитта а саба а дацара, я ахча хилча а, иза эца меттиг а бацара.

Цхьана дийнахь Додас Жовратига элира; «Нагахь хьуна эхангех хIуманаш ян

хуур делахь, хьуна бан болх карийна суна», – аьлла. Райздрав царах цхьа фирма ю. Цигахь

эхангех хлуманаш ян хаа деза: пазаташ, носкеш, жигеткаш... Цул совнаха, куйнаш а, валенкаш а йо цигахь. Цига балха яхара Жоврат. Цунна-м чlogla дика хьара эхангах хлуманаш ян.

Болх барах йолуш яцара Жоврат. Балхара сарахь ца еача тхан дезарш кхочушдора цо. Таккха пеш лато, юург ян, чай кхехко дечиг оьшура. Иза-м дан а ма дацара. Ара а йолий, кхетилла мега йолу хлума лаха йоьдура Жоврат. Екъа елахь, яраш а, къаххаш а, глий [\[1\]](#) а, яго мегаш мел йолу хлума а лахьайой, чуйоглура.

Додийгара юхалург ахча а даьккхина, ши кийла кIа эцнера Жоврата. Додас ша балхяхь волчохь йина еана цхьа кохьар яра. Цу кохьарца кIах а, хьаьжкIех а жарж баккхалора. Ши кийла кIех жарж а баьккхина, яй буьззина долчу хи чу цхьа кана жарж а тосий, чорпа йора Жоврата. Тхо ворхI адамо юура и чорпа. Чай а оха, баьллийн гIаш, генаш а дохий, царах кхехкадора. Тхо Iалашдина ша яьлча, эхангах носкеш ян охьахуура Жоврат. Чохь стогар бацара. Ши носки, я цхьа еха пазат а йой, охьаюьжура Жоврат. Кхана балха йоьдуш, ша буьйсана йина и ши носки, я еха пазат балха дIахьора цо. Шен белхан норма цхьаъ ах я шиъ кхочушйора цо. Цуьнца балхяхь берш а, цуьннан куьйгалхой а чlogla резабара цунна. Цунна дуьххьара алапа делча-м массо а цецваьллера, хIунда аьлча масийтта шерашкахь болх бечарал а дикка алсам дара Жовратин алапа.

Со а, сан ваша Деналбек а уьйтIахула а, нехаш дIакхуьссучу меттигашкахула а яа мегаш йолу хлума лохуш лелаш хуьлура: яраш, бецаш, кхийолу хлума а. Тхайна карийна хлума юура охашимма, чохь болчарна а хьора. Цара а, резахуьлий юура. Цкъа нехаш дIакхуьссучу меттехь картолийн чкъоьрнаш а карийра, уьш чудеара охашимма. Сарахь, ша балхара ца еача, тхан нанас кхехка а дина, оха массара а, дика а хеташ, диира и чкъоьрнаш.

Цкъа цхьана дийнахь цхьана тишачу рагIу кIелахь лаьтташ дечиган яьшка гира тхойшинна. И яьшка лекха хиларна цу чу ца хьажалуш, масех де дIаделира. Цхьа тиша гIант а карийна, и гIант оцу яьшкина юххе а хIоттийна, тхойшиъ цу чу хьаьжча, цу чохь, цхьа хIуш тIера схьаяьхначу чкъоьргех йича санна йолу, плитканаш гира тхуна. Шоколадни плитканел яккхийра а, царел кегийра а яра уьш. Чам баьккхича, церан чам дика хийтира. Иза хиллера заводехь маьлхан хIуьнах даьтта доккхуш бухайисина

члоьргаш а, кхийолу хлуьнах бухайисина хлуманаш а – макуха. Ши-кхо ведар хиллал яра иза. Иза говрашна яош хиллера. Мухха а йисинехъ а, оцу яьщки чохъ йисина хиллера-кх иза. Макуха а юуш, цхъа-ши клира дладелира тхан, доьлех ций дуьйлуш. Чухьхъча, чохьболчара а, дика а хеташ, яа-м юура иза. Кхидолчу берашна цу яьшки чохъ юйла хиинчул тлаьхъа, сихха кхачийра тхан макуха.

Жовратана балхяхъ дуьххъара алапа-м деллера, амма оцу ахчанах эца цхъана а туьканахъ а, базарахъ а ялтех хлума ца карийра тхан нанна. Тхо меца дара. Иза шадерг а гуш волчу Додас элира: «Оцу ахъа болх беш йолчу Райздраван царах кхин цхъа фирма а ю, боху. Пастанаш а, хорбазаш а, копастанаш а лелайо, боху, цара арахъ. Цигахъ болх беш болчу белхалозна дийнахъ цкъа, делкъехъ, чорпа ло, боху. Хьуна лаахъ, аса цига балха йохуьйтур ю хьо.» Схъахетарехъ, иза глоли хила мегаш дара, кху сохъта ялта члогла къен хилар бахъанехъ.

Цига балха яхара тхан нана. Цигахъ чорпа йора, жимма чу жарж а тосий, копастанан глаш а, кхийолу яраш а тосий. Цхъажимма шура а тухура цу чорпанах. И чорпа яр тхан нанна тедиллинера. Цхъа масех де дладаьлча, тхойшиъ шеца балха дигира Жоврата. Цигахъ тхойшинна дика хийтира. Тхъашшинна евзаш йолу, яа мегаш йолу бецаш карайора цигахъ. Тлаккха, делкъана белхалозна чорпа а йина, иза дласайийкъира Жоврата. Хлора а белхалочунна цхъацца чами чорпа лора. И чорпа а юий, белхалой шайн балха длабоьлхура. Жоврат, шена йоглуш йолу цхъа чами чорпа тхойшинна екъа а йоькъий, иза тхойшинга яа а йоийтий, ша хлумма а ца юуш, балха длайоьдура. «Ахъа чорпа хлунда ца юу, хлума ца йиъча, болх муха бийр бу ахъ?» – аьлла, шега хаьттича, аса копастан глаш дуур ду, элира цо. Иштта цхъана клиранах тхойшиъ шеца балха длакхийлира Жоврата. Кхана дуьйна шаьшшинна кхуза схъада хуур дарий шуна? – аьлла, хаьттира тхойшинга тхан нанас. Цара тлехъ болх беш долу кха эвлаистехъ дара. «Хуур дара», – элира охашимма. Делахъ, кхана луйьранна со балха схъайоглур ю, шуьшиъ делкъана суна тлаьхъа, кхуза, схъада дезар ду», – элира цо. Цул тлаьхъа, делкъана, вовшийн куьйгаш а лочий, нанна тлаьхъа доьдура тхойшиъ. Цигахъ нанна йоглуш йолу чорпа а юий, уьдуш а лелий, яа мегаш йолу бецаш а лехъайой, сарахъ ненаца цладоглур тхойшиъ. Цлахъ берш а биц ца бора оха. Муьжгаш а, муьстаргаш а, лаьлий а, нитташ а, кхийолу а яа мегаш йолу бецаш а лахъайой, уьш цла а йохий, цлахъ болчарна дlalора оха. Цара уьш, члогла реза болуш, юура.

Тхox «спецпереселенцы» олура. Наггахъ бен чеченцы ала а ца олура. Бакъду, чеченец бохург а, меттигерчу къоман маттахъ, «бандит» бохург дара.

«Всем главам семей переселенцев явиться в сельсовет!» – аьлла, хаам бира тхоьга.

«О-о-о-о! Хинца вай ца дохуйту боху. Вай ца дохуйтуш ца хилча, вайга сельсовете дла а кхойкхур дацара», – бохуш кхаънаш дохуш вара массо а.

Сельсоветехь тхоъга элира: Массо а доьзалан царах шишша уьстагI луш бу шуна. Шайна лаахь, уьш даа йиш а ю шун, шайна лаахь, кхаба йиш а ю шун». Тхаьш ца дахийтаре сатуьйсуш Iаш долчу тхуна м башха хаза а ца хийтира, цара иза аьлча. Мацалла леш долчу тхуна-м боккха кхаъ бара, мацалла ца далийта, тхайна уьстагий делча. Делахь а, ца дахарца дуьстича, уьстагий тхайна далар башха иштта чIогIа дика гIуллакх а ца хийтира тхуна. Уьстагий схьадалийра оха. Бакъду, цхьа-ши де даьлча, тхан уьстагий дала дуьйладелира.

Хинца хIун дан деза? ЦIа-м муххале а ца дахийтира тхо, уьстагий а кьен леш ду-кха тхан, аьлла, массо а холчахIоьттина вара. Бусалба стагана кьен еллачу хIуманан жижиг даа мегаш а дац, ткъа тхо тхаьш а мацалла леш а дара. Уьстагий-м дийнахь дика лелаш хуьлура, буйса а яккхина, сахилча, делла Iохкуш карадора. Кьен леш дара уьш. Уггаре а вевзаш волчу моллина тIе а бахана цуьнга наха хаьттинера: «Тхан доьзалш мацалла леш бу, тхан уьстагий а, дукхахдерш, кьен делла. ХIун дича бакъахьа дара-техьа оха?», – аьлла. «Шайн беллачу уьстаганна логах урс хьакха, нагахь цуьнан логах кхо тIадам ций далахь, цуьнан жижиг даа магийна ду» – элира цу моллас. Ца хаьа суна, деллачу уьстагIашна логах урс хьакхна я ца хьакхна-м. Бакъду, массара а цу кьен деллачу уьстагийн жижиг даа-м дира. ЦхьакIеззиг болчара, и уьстагий кьен делла дIадовлале, урс а хьокхуш, дира. Уьш доьалгIа дакъий бен хир а дацара. Цхьабакъду, цу уьстагийн: урс хьакхначийн а, кьен деллачийн а чуйраш тIехь дакхий дерташ а, боьгнаш а яра. Оцу цхьана кIираначохь урс ца хьокхуш ца диснарш а делла дIадевлара. Цхьа шо даьлча хира тхуна, и уьстагий бруцелёз цамгар хиларна жех дIакъастийнера. Хьалха а тхаьш леш хиллехь а, хаттар хIуттура: «Тхо делла дIадовлийта, делла хиллий-техьа тхуна цомгуш долу уьстагий?» – олий. Хаац, тхуна тIехь лелиначу а, хинца а лелочу а кьизалле хьаьжча-м, иза хила мегаш хIума дара. Массара а дийца а дуьйцура: «И цомгуш уьстагий а дайина, вай дайина дIадаха гIерташ хилла-кха уьш», – бохуш.

Цхьана дийнахь, тхо Iаш долчу меттигна гена доццуш, ша лаьтташ цхьа жима цIа (цIа аьлча а, цхьа бун) гира тхуна. Цхьа а кор а дацара цуьнан. Цхьа метар лекха а, ахметар шуйра а хир йолуш неI а яра цуьнан. Ва ВЕЗАН ДЕЛА!!! Цул хьалха а, я цул тIаьхьа а гиний-техьа цхьана а адамана иштта хIума? Оцу чуйра аратекхаш, аратекхаш аьлча а, шайна чохь са дуйла хаийта гIерташ санна, куьйгийн а, когийн а меттана йолу даьлахкаш меттахъееш, текха сурт а хIиттош, кхаа беран суьртахь даьлахкаш яра. Соь, Деналбеккий кхераделла а, цецдаьлла а, царна тIедаха а ца даьхьаш, я дедда дIадаха а ца даьхьаш, лаьттара. Леш долу а, делла а, гийла а адамаш дуккха а гинера тхуна цу хенахь, амма хIара санна инзаре хеташ, ирча хеташ хIума ца гинера. Оцу цIа чуйра, мухха а текхнехь а, Iуьйранна дуйна схьатекхначух тера дара уьш, хинца-м делкъал тIаьхье йолуш хан ма яра. Шаьш текха гIерташ, детталуш Iохкучу хенахь, шайна юххе нисъелла хIума, иза бIал белахь а, тIулг белахь а, чIешалг елахь а, бехчалг елахь а,

иза схъаэца глерташ, куьйгийн даьлахкаш а хьоькхуш, детталора уьш. Шайга халла схъаэцаелларг бага юллура. Чохь, лаяттан цленкъахь, охъатесна юхкуш цхъа модуш юьзна тлелхигаш яра. Цу тлелхигашна тлера дуьйна схъатекхна, биллина некъ бара. И некъ оцу берийн чуйно тладабинера. Шайш лаьхкинчуьра цхъа-ши метар, араха схъатекхнера-кх уьш. Неларах цхъа ахметар сов арадевллера уьш. Царах юоглучу хьожанна, царна юххе а ца глорталора. Кортос лергина дара церан. Тлахь цхъа а тайпа тлеюьхина хлума а яцара церан. Царах доккханиг а, жиманиг а къаста а ца лора. Бакъду, цхъана ненан дуйла хуур долуш-м дара уьш. Махо арахь и кхо бер (аьлча а, кхаа беран даьлахкаш) локхура, малхо уьш доттура. Нагахь царна тле я циги, я жлаьла кхаьчнехь-м, цара билгал длаюур яра и даьлахкаш. Сарралц тхойшиь арахула лелаш, оцу берашна тледоглуш а, я уьш тергалдеш а, цхъа а адам а ца гира тхуна. Цул тлаьхъа дикка хан яьлча, хиира тхуна: цхъаболчу доьзалех санна, цу доьзалан да а, махках дохуш, царах длакъастийна, цхъанхъа длавигна хилар а, церан нана, уьш мацалла ца далийта глерташ, и бераш шайш чохь а дуьтуш, балха оьхуш хилар. Кхин цул тлаьхъа и бераш, аьлча а и даьлахкаш, ца гира тхуна.

Деналбекин ялх шо а кхаьчча, и деша вохуйтуш вара. Со цул кхо шо юоккха юоллушехь, суна члогла деша лаарна, тхан нанас цуьнца цхъаьна классехь – хьалхарчу классехь – деша дахийтира тхойшиь.

Кхоалгачу классехь тхо доьшуш долуш, цхъа клант валийра тхан классе. Мел члогла цецдаьллера тхойшиь, и клант хлетахь тхуна гинчу кхаа берах, (даьлахкех) воккханиг вуйла тхайна хиъча. Хлетахь мила тешар вара, оцу даьлахкех, ден а делла, адам хир ду аьлча? Важа шиь цуьнан жимахюлу ши йиша хиллера. И шиь, цул дукха хан ялале, елла хиллера. Цу клантан фамили Шатаев яра (це дага ца юоглу суна).

Цул тлаьхъа Деналбекан дика доттаг а хилира цунах. Цу кланта члогла дика а доьшура.

Вовшашна тлехъаьчча, уггар а хьалха хоттуш дерг: «Вай цла дохуйту ца боху?» – олий, хаттар дара.

Тхо дладигинчул тлаьхъа, пхи шо даьлча, оха дукха кехаташ, заявленеш яздар бахъана долуш, тхан да а тхох схъакхийтира. Бакъду, шен нана ца гира цунна, хлунда аьлча иза махках дахале дуьйна а цомгуш яра. Дладигна масех шо даьлча, и кхелхира. Дала гечдойла цунна.

Цу хенахь дукха халонаш, ирча хлуманаш гира нохчашна, цхьабакъду, оьздангаллах, гиллакхах ца дуьйхира нохчийн адамаш. Цундела массо а нохчийн адам а дуьненан меха хета суна. Дуьненчохь миччахьа уьш белахь а, царна вон хлума аьлча, чlogla хала а хета.

[\[1\]](#) Г1ий-дакъаделла, дакъийна кхо.